

Enkele gevolgen van werkloosheid en arbeidsongeschiktheid in de verzorgingsstaat

Ongelijke onderwijskansen van kinderen·

1 Inleiding

In de ontwikkeling van de verzorgingsstaat kunnen twee motieven onderscheiden worden. Ten eerste een streven naar sociale rechtvaardigheid en ten tweede een streven naar volledige werkgelegenheid en stabilisering van de conjunctuur.¹ Veel is intussen gerealiseerd. In het afgelopen decennium echter, heeft de enorme groei van het werkloosheids- en arbeidsongeschiktheidspercentage de betrekkelijkheid van het op genoemd streven gericht beleid getoond. Een deel van de samenleving lijkt uiteindelijk niet bereikt te zijn.

Gesproken wordt van een dreigende tweedeling. Zo stelt het Sociaal en Cultureel Planbureau al in 1984

... dat zich nu het perspectief voordoet van een sociaal uiteengroeien. Aan de ene kant ontstaat een omvangrijke minderheid met een laag inkomen hoofdzakelijk op uitkeringen gebaseerd, aan de andere kant een meerderheid met een relatief hoog inkomen uit arbeid (1984, p. 12).

Naast de sombere prognose dat de samenleving in twee groepen, de werkenden en de niet-werkenden, uiteen zal vallen, leggen anderen er de nadruk op dat de gevolgen van werkloosheid en arbeidsongeschiktheid vooral binnen het gezin funest zijn.

Het schoolhoofd: De spanning thuis groeit, dat is hier goed te merken. Thuis zijn er soms drankproblemen, er is onderlinge agressie... We verwachten op grond van ervaringen in ons onderwijs dat kinderen ongeveer een uur onafgebroken aan een taak kunnen werken. In de praktijk blijkt een half uur haalbaar, deze groep vordert in die tijd dan ook nog moeizaam.²

De laatste jaren is gerept van 'nieuwe armoede'. Steeds vaker is te horen dat veel werklozen en arbeidsongeschikten zich in een situatie van bestaansonzekerheid bevinden: een nijpende financiële situatie, zeer geringe kansen op werk, vervreemding van het maatschappelijk gebeuren en een tanend vertrouwen in het eigen kunnen.³

Ondanks inkomensnivellering, stijgende onderwijsdeelname en een over de gehele linie aanwezige opwaartse mobiliteit 'zijn er nog altijd groepen aan te wijzen, waaraan de pogingen tot herverdeling van de verzorgingsstaat voorbij lijken te zijn gegaan' (Engbersen 1986, p. 135). Toch meent Engbersen dat niet gesproken kan worden van een maatschappelijke tweedeling. De groep van werklozen en arbeidsongeschikten is daarvoor te heterogeen samengesteld. Ook Köbben en Godschalk (1985) komen tot deze conclusie en stellen dat de categorie van uitkeringsgerechtigden - en dan met name werklozen en wao-ers - arme naast niet zo arme, moedeloze naast hoopvolle, doellose naast doelgerichte mensen omvat.

Engbersen stelt dat werkloosheid en arbeidsongeschiktheid vooral een krachtige impuls geven aan wat hij noemt het 'van generatie op generatie overdragen van bestaansonzekerheid' (1986, p. 135). Het niet-werken functioneert dan als een neerwaartse spiraal: het treft de sociaal-economisch meest zwakke groepen, die daardoor nog zwakker worden en meer vatbaar voor werkloosheid. Het is daarom voorstelbaar dat de gevolgen van de huidige werkloosheid en arbeidsongeschiktheid pas echt goed zichtbaar worden in de tweede generatie: kinderen die door spanningen en frustraties thuis op school achterblijven, en zo voor zichzelf een plaats bereiden aan de onderkant van de samenleving.

Wij willen nu toetsen in hoeverre deze voorstelling van zaken empirisch houdbaar is. Daartoe vergelijken we het schoolsucces van kinderen van werkloze en arbeidsongeschikte vaders met het schoolsucces van overeenkomstige kinderen van werkende vaders. De probleemstelling kan als volgt geformuleerd worden: 'Hebben werkloosheid en arbeidsongeschiktheid negatieve effecten op de schoolloopbaan van kinderen en reproduceren dientengevolge beide fenomenen op den duur zichzelf?' Met andere woorden: is er sprake van een tweede-generatie-effect?

2 Werkloze en arbeidsongeschikte vaders

In de afgelopen jaren is een aantal empirische studies verricht naar werkloosheid en arbeidsongeschiktheid en de gevolgen daarvan voor de betrokkenen; helaas zonder steeds een systematische vergelijking te maken met overeenkomstige groepen werkenden.⁴ We mogen stellen dat echte werklozen (dat wil zeggen: mensen die gedurende langere tijd geen betaalde arbeid en ook geen uitzicht daarop hebben) en arbeidsongeschikten in meerderheid afkomstig zijn uit de sociaal-economisch zwakke groepen (lage opleidingen, weinig financiële reserves, werkzaam in bedreigde beroepssectoren). En hoewel de beleving van niet-werken voor een ieder weer anders is, wordt in deze studies geconcludeerd dat (langdurige) werkloosheid of arbeidsongeschiktheid bijdraagt tot:

- het ontstaan van financiële problemen;
- het ontstaan van psychische belasting;
- een toename van eenzaamheidsgevoelens;
- het ontstaan van verveling;
- verlies van politieke belangstelling (Sociaal en Cultureel Planbureau, 1984, p. 98).

Er is sprake van een vicieuze cirkel: werkloosheid en arbeidsongeschiktheid treffen vooral diegenen met relatief geringe (maatschappelijke) mogelijkheden en kansen en doen deze mogelijkheden en kansen bovendien verder afnemen. Dit heeft tot gevolg, dat na herintreding op de arbeidsmarkt deze personen extra gevoelig zijn voor ontslag of afkeuring 'wegens ziekte'. Deze situatie is in de afgelopen jaren gaan gelden voor een aanzienlijk deel van de samenleving. Het bestaan van deze vicieuze cirkel onderstreept nog eens het belang van een systematische vergelijking met overeenkomstige groepen werkenden, alvorens effecten van werkloosheid en arbeidsongeschiktheid kunnen worden vastgesteld.

Het geschetste beeld wordt nog ernstiger zodra we ons voorstellen wat de gevolgen van deze situatie kunnen zijn voor de kinderen van werklozen en arbeidsongeschikten. Studies uit de jaren dertig lieten zien dat kinderen door gebrek aan voedingsmiddelen en een gezond psychologisch klimaat evenzeer de dupe werden als hun ouders.⁵ Eisenberg en Lazarsfeld (1938) constateerden bovendien een achteruitgang in schoolprestaties van deze kinderen. Ook tegenwoordig wordt in zowel wetenschappelijke (Dronkers 1986) als journalistieke kring (*NRC-Handelsblad*, 27 september 1986) verondersteld dat er

een negatief verband bestaat tussen werkloosheid of arbeidsongeschiktheid thuis en de prestaties van het kind op school. Zeer waarschijnlijk put men nog steeds uit de studies van de jaren dertig, want recentelijk is naar genoemde relatie amper onderzoek gedaan.

Een uitzondering hierop vormt het in 1988 verschenen proefschrift van Baarda, *Schoolprestaties van kinderen van werkloze vaders*. Baarda vindt tussen kinderen van werkende en kinderen van werkloze vaders - hij houdt daarbij rekening met de beroepsstatus van de vaders - nauwelijks noemenswaardige verschillen. Wel vindt hij relevante verschillen binnen de groep van werklozen. Kinderen van langdurig werkloze vaders gaan meer achteruit op school dan kinderen van vaders die kortdurig, dat wil zeggen niet langer dan een jaar, werkloos zijn. Het grote nadeel van Baarda's onderzoek betreft zijn kleine, niet representatief te noemen steekproef ($n = 36$) en het daaruit voortvloeiende onvermogen om voldoende te controleren voor verschillen in sociaal milieu tussen werkende en werkloze vaders.

Het is dus allesbehalve duidelijk welk effect werkloosheid en arbeidsongeschiktheid van de ouders hebben op de schoolprestaties van kinderen. Naast wetenschappelijk is de vraag ook maatschappelijk relevant. Immers, als werkloosheid een zelfstandige invloed uitoefent op de schoolloopbaan van kinderen, dan reproduceert werkloosheid op den duur zichzelf en bij steeds dezelfde sociaal-economisch zwakke groepen. Indien werkloosheid en arbeidsongeschiktheid van de vader een negatief effect hebben op de onderwijskansen van kinderen, dan kunnen wij met recht spreken van ernstige verschillen in maatschappelijke kansen binnen de verzorgingsstaat, ook voor de tweede generatie.

3 Schoolloopbanen

Wij maken voor ons onderzoek gebruik van de bekende SMVO-data, verzameld door het Centraal Bureau voor de Statistiek (CBS) onder leerlingen die in 1977 voor het eerst aan het secundaire onderwijs deelnamen. Deze leerlingen zijn tot 1982 in hun schoolloopbaan gevolgd (Smulders 1979; CBS 1982). Het databestand is via het Steinmetz-archief verkregen.

Om een zo zuiver mogelijk meetinstrument en een zo vergelijkbaar mogelijke groep leerlingen te krijgen pasten we een aantal selecties op het totale databestand toe. Wij selecteerden die leerlingen waar-

voor in 1977 gold:

- de leerling heeft een werkende dan wel werkzoekende of arbeidsongeschikte vader;
- de leerling woont samen met zijn vader en zijn moeder;
- van de leerling is de totaalscore op de cito-prestatietoets bekend;
- van de leerling is het eerste schooladvies in vier categorieën bekend;
- de leerling is afkomstig uit het gewoon lager onderwijs;
- het opleidingsniveau van de vader en de moeder is bekend;
- de dagelijkse bezigheid van de moeder is bekend;
- de leeftijd van de vader is bekend;
- de sekse van het kind is bekend.

Na selectie blijven er van de 37.280 nog ruim 22.000 leerlingen over, waarvan 255 met een vader die werkzoekend en 704 met een vader die arbeidsongeschikt is. Onze steekproef is nu gezuiverd op bijzondere gevallen - bijvoorbeeld kinderen uit onvolledige gezinnen - die de meting van het effect van de werkloosheid van de vaders zouden kunnen vertekenen. Bovendien zijn we er nu zeker van dat we van alle leerlingen die gegevens hebben, die voor ons onderzoek van belang zijn.

4 Data en methoden

Empirisch onderzoek met behulp van door anderen verzamelde gegevens brengt altijd de nodige complicaties met zich mee met betrekking tot de bruikbaarheid van de data. Een door de onderzoeker eigenhandig aangelegd bestand is erg kostbaar, kan meestal geen lange periode bestrijken en geeft vaak problemen rond non-response en representativiteit van de steekproef. Dit laatste speelde, zoals gezegd, Baarda parten, waardoor aan zijn onderzoeksresultaten weinig waarde gehecht kan worden.

Ook aan de door ons gebruikte SMVO-data kleven aanzienlijke nadelen. De gegevens over de ouders stammen uit 1977, het is niet bekend wanneer de vader werkloos of arbeidsongeschikt is geworden en of hij dat na 1977 nog lang is gebleven. Niet-werken kan vóór de economische klap rond 1979 een andere betekenis voor de betrokkenen hebben gehad dan werkloosheid daarna.⁶ Bovendien kan geen onderscheid gemaakt worden tussen kort- en langdurig werklozen of arbeidsongeschikten. Uit bijdragen van onder meer Sprengers en

Tazelaar (1987) en Baarda (1988) kunnen we afleiden dat dit laatste een ernstige beperking is.

De voordelen echter wegen ons inziens op tegen de nadelen. Het SMVO-bestand omvat een zeer omvangrijke, representatieve steekproef van leerlingen die gedurende zes jaar in hun schoolloopbaan zijn gevolgd. Het gaat in het cohort om vaders van 12-jarige leerlingen, met gezinsverantwoordelijkheid, waarbij we mogen aannemen dat hun werkloosheid, die zij zelf op het enquêteformulier moesten aangeven, niet kortstondig of lichtzinnig gekozen is. Verder kunnen met het SMVO-bestand lange-termijneffecten bestudeerd worden en bieden de data meetpunten op verschillende tijdstippen. Het SMVO-bestand is op het ogenblik, wat al deze punten samen betreft, het enige in zijn soort.⁷ Het belangrijkste argument evenwel om ondanks de beperkingen toch gebruik te maken van dit bestand is, dat amper empirisch onderzoek in Nederland gedaan is naar de relatie tussen het werkloos of arbeidsongeschikt zijn van de vader en de schoolprestaties van diens kinderen; iedere ontginning van dit braakliggende terrein is in principe de moeite waard.

In het eerste deel van dit artikel staan twee groepen centraal: kinderen van vaders die in 1977 betaalde beroepsarbeid verrichtten en kinderen van vaders die toen werkloos waren. Het gaat er om aan te tonen of beide groepen al dan niet significant van elkaar afwijken in hun schoolloopbaan. Concreet komt dit neer op het beantwoorden van de vragen:

- a) Verschillen de beide groeperingen in de gemiddelde score op de cito prestatie-toets?
- b) Krijgen kinderen van werkloze vaders een ander schooladvies dan kinderen van werkende vaders?
- c) Wijken de groepen van elkaar af waar het de schoolkeuze voor het secundair onderwijs betreft?
- d) Doubleren kinderen van werkloze vaders vaker in het voortgezet onderwijs dan kinderen van werkende vaders?
- e) Verlaten kinderen van werkloze vaders vaker het voortgezet onderwijs zonder diploma dan kinderen van werkende vaders?
- f) Stromen kinderen van werkende vaders, na het behalen van hun schooldiploma, vaker door naar een hoger onderwijstype dan kinderen van werkloze vaders?

Om deze vragen te beantwoorden beginnen wij met het vergelijken van de groepsgemiddelden van iedere variabele met behulp van een t-toets (SPSS-X). Het kan echter zijn dat de met de t-toets gevonden

resultaten beïnvloed zijn door versturende factoren. Deze factoren kunnen, gezien de hierboven geschetste vicieuze cirkel, zijn het opleidingsniveau van de beide ouders, de sekse van het kind, het al dan niet betaalde beroepsarbeid verrichten door de moeder en de leeftijd van de vader.⁸ Om met deze versturende factoren rekening te kunnen houden maken wij gebruik van ANOVA (SPSS-X), een multivariate analysetechniek die kan controleren voor versturende invloeden van andere variabelen. Wij gebruiken bovendien de hiërarchische optie, waarbij het al dan niet werkloos zijn van de vader als laatste variabele wordt toegevoegd, nadat reeds de invloed van de overige variabelen op de schoolloopbaan verdisconteerd is. Het is dus de meest strenge toetsing van het effect van werkloosheid.

5 De gevolgen van werkloosheid voor de tweede generatie

Tabel 5.1 laat de verschillen zien in de schoolloopbaan tussen kinderen van werkende (wk) en kinderen van werkloze (ww) vaders. (Zie de verklaring van de schalen e.d. die op deze en volgende pagina's gebruikt worden, aan het einde van dit artikel.)

Tabel 5.1. De gemiddelden voor cito-toets, schooladvies en onderwijsniveau in eerste zes jaar van het voortgezet onderwijs van kinderen van vaders die of betaalde beroepsarbeid verrichten (wk) of werkloos zijn (ww). (t-toets)

	wk (n=21.842)	ww (n=255)
cito-toets	3.11	2.78
schooladvies	2.67	3.07
keuze voortgez. onderwijs (v.o.)	4.19	4.67
2e jaar v.o.	4.33	4.87
3e jaar v.o.	4.53	5.04
4e jaar v.o.	4.66	5.24
5e jaar v.o.	4.23	4.95
6e jaar v.o.	4.25	5.24

N.B.: cursief gezette gemiddelden verschillen significant ($p \leq .05$)

Kinderen van werkloze vaders doen het over de hele linie slechter

dan kinderen van werkende vaders. Eerstgenoemden hebben gemiddeld een lagere score op de cito-toets, een lager schooladvies en gaan na de lagere school naar een lager schooltype vervolgonderwijs dan kinderen van werkende vaders. De verschillen zijn significant en relevant.

Sociaal milieu is, zo blijkt uit veel onderzoeksresultaten, een zeer belangrijke factor voor schoolsucces. Bovendien komen, zoals reeds opgemerkt is, werkloosheid en arbeidsongeschiktheid meer voor in lagere sociale milieus. Het is daarom zinvol deze factor nu in de analyse op te nemen. Meestal wordt sociaal milieu geoperationaliseerd als het beroep van de vader en het opleidingsniveau van vader én moeder. Wij kunnen hier alleen afgaan op het opleidingsniveau van beide ouders, omdat naar het laatst uitgeoefende beroep van de werkloze vader niet gevraagd is.

In tabel 5.2 worden de gemiddelden getoond voor alle in de analyse betrokken afhankelijke variabelen, maar nu is rekening gehouden met de mogelijke invloed van het opleidingsniveau van de ouders op het schoolsucces van kinderen. Ook is gecontroleerd voor het prestatieniveau van de kinderen vanaf de variabele schooladvies. Doordat sommige cellen onvoldoende gevuld zijn, is het niet mogelijk eventuele interactie-effecten te berekenen.

Tabel 5.2. De gemiddelden van kinderen van vaders die of betaalde beroepsarbeid verrichten of werkloos zijn voor verschillende variabelen in de schoolloopbaan, na controle voor opleidingsniveau van de beide ouders en, vanaf de variabele schooladvies, schoolprestaties van het kind (ANOVA).

	wk	ww	n
cito-toets	3.11	2.94	22.097
schooladvies	2.67	2.79	22.097
keuze voortgez. onderwijs (v.o.)	4.19	4.28	22.097
2e jaar v.o.	4.34	4.46	22.097
3e jaar v.o.	4.53	4.63	22.097
4e jaar v.o.	4.67	4.84	22.097
5e jaar v.o.	4.24	4.57	22.097
6e jaar v.o.	4.25	4.75	22.097
vroegtijd vertrek uit v.o. (over alle jaren)	1.14	1.12	22.097
vroegtijdig vertrek uit 4e jaar	1.11	1.17	20.568
vroegtijdig vertrek uit 5e jaar	1.14	1.15	20.568

	wk	ww	n
ongestoorde schoolloopbaan	1.33	1.34	21.697
doorstroom hoger schooltype (na behalen diploma)	1.30	1.38	12.659
met/zonder diploma vertrekken	1.29	1.35	5.446

N.B.: cursief gezette gemiddelden verschillen significant ($p \leq .05$)

Hoewel ook nu significante verschillen gevonden worden tussen de beide groepen, zijn deze aanzienlijk kleiner geworden nadat gecontroleerd is voor het opleidingsniveau van de ouders. De kinderen van werkende vaders maken gemiddeld zo'n 2 items (van de 70) uit de cito-toets meer goed dan kinderen van werkloze vaders. Vóór controle voor opleidingsniveau van de ouders waren dat er ongeveer 4,5. Ook de afwijkingen met betrekking tot het schooladvies zijn veel geringer geworden. Beide groepen zitten gemiddeld dicht bij een mavo- dan een havo-advies. Dit sterke teruglopen van de verschillen onderstreept het belang van systematische controle voor sociaal milieu bij het onderzoek naar effecten van werkloosheid.

Het is mogelijk dat het werkloos zijn van de vader pas later in de schoolloopbaan van diens kinderen merkbaar wordt. Bijvoorbeeld doordat kinderen van werkloze vaders voor een lager type vervolgonderwijs kiezen dan kinderen van werkende vaders of doordat kinderen van werkloze vaders gemiddeld vaker blijven zitten dan die van werkende vaders. Meesters (1984) wijst erop dat vroegtijdige schoolverlaters met name uit gezinnen komen waarvan de vader buiten het arbeidsproces staat.

Uit tabel 5.2 kan geconcludeerd worden dat kinderen van werkende vaders gemiddeld een hoger schooltype volgen dan kinderen van werkloze vaders, maar slechts vanaf het vierde jaar zijn die verschillen significant. Hoewel niet vreselijk groot, zijn de verschillen wel systematisch. De beide groepen wijken niet significant van elkaar af waar het vroegtijdig vertrek uit het onderwijs (over alle jaren gemeten), doubleren of de school zonder diploma verlaten betreft. Wel stromen kinderen van werkende vaders gemiddeld iets vaker door naar een hoger onderwijstype, nadat zij voor een lager type een diploma hebben behaald. Dit verschil is significant, doch zeer gering. Omdat het een significant verschil is, kijken we nog wat gedetailleerder naar het vertrek. Te verwachten is dat kinderen van werklozen in het

4e en 5e jaar significant vaker vertrekken dan kinderen van werkenden. Tabel 5.2 toont dat dit voor het 4e jaar inderdaad het geval is.

Een groot deel van de in paragraaf 4 gestelde vragen zijn nu beantwoord. Er kunnen echter naast het opleidingsniveau van de ouders nog andere factoren zijn die een versturende invloed uitoefenen op de resultaten. We voeren daarom de analyse nogmaals uit, maar nu betrekken we er ook de variabelen sekse van het kind, het al dan niet verrichten van betaalde beroepsarbeid door de moeder en de leeftijd van de vader bij.

Tabel 5.3. De gemiddelden van kinderen van vaders die of betaalde beroepsarbeid verrichten of werkloos zijn voor verschillende variabelen in de schoolloopbaan, na controle voor opleidingsniveau van de beide ouders, sekse van het kind, het al dan niet verrichten van betaalde beroepsarbeid door de moeder, leeftijd van de vader en schoolprestaties van het kind (behalve bij cito-toets) (ANOVA)

	wk	ww	n
cito-toets	<i>3.06</i>	2.88	20.646
schooladvies	<i>2.73</i>	2.85	20.646
keuze voortgez. onderwijs (v.o.)	4.27	4.35	20.646
2e jaar v.o.	4.42	4.53	20.646
3e jaar v.o.	4.62	4.71	20.646
4e jaar v.o.	4.75	4.91	20.646
5e jaar v.o.	4.30	4.64	20.646
6e jaar v.o.	4.35	4.84	20.646
vroegtijd vertrek uit v.o. (over alle jaren)	1.15	1.13	20.646
vroegtijdig vertrek uit 4e jaar	<i>1.11</i>	<i>1.17</i>	20.520
vroegtijdig vertrek uit 5e jaar			
ongestoorde schoolloopbaan	1.36	1.32	20.274
doorstromen hoger schooltype	<i>1.31</i>	<i>1.39</i>	12.244
met/zonder diploma vertrekken	1.29	1.28	15.324

N.B.: cursief gezette gemiddelden verschillen significant ($p \leq .05$)

Toevoeging van drie andere factoren verandert weinig aan de reeds eerder gevonden verschillen, zoals blijkt uit tabel 5.3.

Een aantal zaken valt echter op. Ten eerste blijkt het werkloos zijn

van de vader een zelfstandig effect te hebben op de schoolprestaties van kinderen. Na controle voor relevante factoren, hebben kinderen van werkloze vaders steeds iets minder succes in hun schoolloopbaan dan kinderen van werkende vaders. In de tweede plaats zien wij dat de afwijking vooral én aan het einde van de basisschool én na de eerste drie jaar in het voortgezet onderwijs optreedt, en dan met name in het 5e en 6e leerjaar. Dit laatst genoemde verschil kan veroorzaakt zijn door het verschil in doorstroming naar een hoger onderwijstype, nadat op een lager niveau een diploma is behaald.

Er kan echter ook nog een andere verklaring voor zijn. Het verschil tussen de beide groepen dat we in het 4e tot en met 6e leerjaar vinden, kan veroorzaakt zijn door de kinderen van langdurig werklozen. Baarda's (1988) onderzoeksresultaten suggereren dat de invloed van werkloosheid van de vader op de schoolprestaties van zijn kind mede bepaald wordt door de lengte van de werkloosheidsduur. Langdurige werkloosheid zou grotere negatieve gevolgen hebben dan kortdurige werkloosheid. Deze alternatieve verklaring veronderstelt dat in 1977 een groot deel van de werklozen korte tijd werkloos was, waardoor de gemeten korte-termijneffecten (begin voortgezet onderwijs) nog gering zijn, maar dat als gevolg van de crisis van 1979 meer vaders langdurig werkloos werden, met negatieve gevolgen (eind voortgezet onderwijs). Helaas kunnen wij dit met ons databestand niet controleren. Maar hoe het ook zij, ook aan het einde van de basisschool verschillen de leerprestaties van kinderen van werkloze vaders voldoende van die van kinderen van werkende vaders om relevant te zijn.

6 De gevolgen van arbeidsongeschiktheid voor de tweede generatie

Naast kinderen van werkloze vaders zijn ook kinderen van arbeidsongeschikte vaders met kinderen van werkende vaders vergeleken. De gevolgde onderzoeksprocedure is geheel dezelfde. In plaats van kinderen van werkende en kinderen van werkloze vaders selecteren we nu kinderen van werkende en kinderen van arbeidsongeschikte vaders. We houden van de 37.280 leerlingen 22.395 over, waarvan 702 met een arbeidsongeschikte vader.

Tabel 6.1. De gemiddelden voor cito-toets, schooladvies en niveau in eerste zes jaar van het voortgezet onderwijs van kinderen van werkende (wk) dan wel arbeidsongeschikte (wao) vaders. (t-toets)

	wk (n=21.691)	wao (n=704)
cito-toets	3.11	2.73
schooladvies	2.67	3.11
keuze voortgez.onderwijs (v.o.)	4.18	4.78
2e jaar v.o.	4.32	5.07
3e jaar v.o.	4.52	5.21
4e jaar v.o.	4.65	5.37
5e jaar v.o.	4.23	5.06
6e jaar v.o.	4.24	5.33

N.B.: cursief gezette gemiddelden verschillen significant ($p \leq .05$)

In tabel 6.1 vinden wij dezelfde afwijkingen als eerder bij de vergelijking tussen kinderen van werkloze en kinderen van werkende vaders. Kinderen van arbeidsongeschikte vaders presteren gemiddeld significant lager op de cito-toets, krijgen gemiddeld een significant lager schooladvies en gaan na het lager onderwijs vaker naar een lager onderwijstype dan kinderen van werkende vaders.

We verwachten ook hier een sterke invloed van het opleidingsniveau van de beide ouders op de verschillen in leerprestatie en schooladvies. Tabel 6.2 laat zien of deze verwachting gerechtvaardigd is. Verder worden in deze tabel de gemiddelden weergegeven voor alle in het onderzoek betrokken afhankelijke variabelen in de schoolloopbaan van kinderen. Behalve voor het opleidingsniveau van de ouders, is vanaf de variabele schooladvies ook gecontroleerd voor de score op de cito-toets. Ook hier geldt weer dat geen interactie-effecten berekend zijn, vanwege onvoldoende gevulde cellen.

Tabel 6.2. De gemiddelden voor verschillende variabelen in de schoolloopbaan van kinderen van vaders die betaalde beroepsarbeid verrichten dan wel arbeidsongeschikt zijn, na controle voor opleidingsniveau van de ouders, geslacht van het kind, het al dan niet betaalde beroepsarbeid verrichten door de moeder en leeftijd van de vader en, vanaf schooladvies, voor score op de cito-toets van het kind (ANOVA)

	wk	wao	n
cito-toets	<i>3.10</i>	<i>2.98</i>	22.395
schooladvies	<i>2.68</i>	<i>2.76</i>	22.395
keuze voortgez. onderwijs (v.o.)	<i>4.20</i>	<i>4.29</i>	22.395
2e jaar v.o.	<i>4.34</i>	<i>4.53</i>	22.395
3e jaar v.o.	<i>4.54</i>	<i>4.68</i>	22.395
4e jaar v.o.	<i>4.67</i>	<i>4.84</i>	22.395
5e jaar v.o.	<i>4.24</i>	<i>4.58</i>	22.395
6e jaar v.o.	<i>4.27</i>	<i>4.69</i>	22.395
vroegtijdig vertrek uit v.o. (over alle jaren)	1.15	1.16	21.004
vroegtijdig vertrek uit 4e jaar	<i>1.11</i>	<i>1.15</i>	20.881
vroegtijdig vertrek uit 5e jaar	1.15	1.16	20.881
ongestoorde schoolloopbaan	1.33	1.34	20.153
doorstroom hoger schooltype (na behalen diploma)	<i>1.31</i>	<i>1.39</i>	12.419
met/zonder diploma vertrekken	1.29	1.28	15.459

N.B.: cursief gezette gemiddelden verschillen significant ($p \leq .05$)

De verschillen tussen de beide groepen met betrekking tot score op de cito-toets en schooladvies zijn aanzienlijk kleiner geworden nadat gecontroleerd is voor het opleidingsniveau van de beide ouders. Kinderen van werkende vaders hebben gemiddeld een à twee items (van de 70) van de cito-toets méér goed gemaakt dan kinderen van arbeidsongeschikte vaders. Wat betreft het schooladvies wijken de beide groepen amper van elkaar af; het gemiddelde schooladvies voor de twee groepen ligt dicht bij een mavo- dan bij een havo-advies. Ook hier onderstreept het kleiner worden van de verschillen het belang van het controleren voor sociaal milieu bij het vaststellen van het effect van werkloosheid en (in dit geval) arbeidsongeschiktheid.

In tabel 6.2 staan ook de gegevens over de latere schoolloopbaan van kinderen. Vanaf het eerste tot en met het zesde leerjaar in het

voortgezet onderwijs bezetten kinderen van arbeidsongeschikte vaders gemiddeld een significant lager onderwijstype dan kinderen van werkende vaders. Geen significant onderscheid bestaat waar het over alle jaren gemeten vroegtijdig vertrek uit het onderwijs, doubleren, of met of zonder diploma verlaten van het onderwijs betreft. Wel gaan kinderen van werkende vaders gemiddeld significant vaker door naar een hoger onderwijstype, nadat zij op een lager niveau al een diploma hebben behaald, dan kinderen van arbeidsongeschikte vaders. En kinderen van arbeidsongeschikte vaders vertrekken na het 4e leerjaar gemiddeld iets vaker uit het onderwijs dan kinderen van werkende vaders. Dit verschil is eveneens significant.

Net als voor de groepen die in paragraaf 5 vergeleken werden, blijken ook voor de hier vergeleken groepen de sekse van het kind, de dagelijkse bezigheid van de moeder en de leeftijd van de vader geen belangrijke versturende invloed uit te oefenen op de verschillen in schoolprestaties.

7 Discussie

Wij kunnen concluderen dat werkloosheid of arbeidsongeschiktheid van de vader negatieve gevolgen heeft voor het kind op school. Wel blijken de verschillen tussen kinderen van werkenden en kinderen van niet-werkenden minder groot dan werd gesuggereerd in publicaties, onder anderen door Dronkers (1986) en door Jensma in een artikelenserie over armoede in Nederland in *NRC-Handelsblad*.²

De meeste werkloze en arbeidsongeschikte vaders met nog opgroeiende kinderen behoren tot de lagere sociaal-economische milieus. Vooral dit laatste draagt bij tot een relatief slechtere schoolloopbaan van de kinderen, meer dan werkloosheid of arbeidsongeschiktheid. Wanneer werkloosheid en arbeidsongeschiktheid meer gespreid zouden zijn over de verschillende lagen in de samenleving, dan zouden er zeer waarschijnlijk andere effecten gevonden worden. Het is dus van groot belang voor de vaststelling van werkloosheids- en arbeidsongeschiktheidseffecten goed te controleren voor het sociaal milieu van de betrokkenen.

Het belangwekkende van de onderzoeksresultaten zit niet zozeer in de omvang van de gevonden verschillen, alswel in de trend die er achter schuilgaat. In alle gevallen van een significante afwijking bezetten kinderen van werklozen de nadeligste positie. Ons resultaat

weerlegt enigszins de bevindingen van Baarda. Zijn kleine steekproef en de ongelukkige wijze waarop hij die moest samenstellen verklaren ons inziens zijn uitkomsten. Gegeven onze grotere steekproef en haar grotere representativiteit menen wij dat onze resultaten betrouwbaarder zijn.

Om de mogelijke negatieve effecten van niet-werken te kunnen aantonen, hebben wij gecontroleerd voor eventueel versturende variabelen, zoals het opleidingsniveau van de beide ouders en het al dan niet verrichten van betaalde arbeid door de moeder. Het is evenwel niet ondenkbaar dat een niet-gemeten interveniërende variabele de gevonden effecten veroorzaakt, bijvoorbeeld het ambitieniveau van het gezin.

Bovendien zouden werkloosheid en arbeidsongeschiktheid gespecificeerd moeten worden naar de duur ervan. Het is mogelijk dat de gevonden verschillen geweten moeten worden aan de groep langdurig werklozen en arbeidsongeschikten. Een aanwijzing hiervoor vinden we in de toenemende verschillen tussen kinderen van werkloze en arbeidsongeschikte vaders en kinderen van werkende vaders vanaf het vierde jaar in het voortgezet onderwijs.

Het is eveneens voorstelbaar dat werkloosheid vóór 1980 een andere betekenis had dan daarna. Pas vanaf de economische crisis in 1979 werd duidelijk dat werkloosheid en arbeidsongeschiktheid niet van tijdelijke aard waren. Voor de direct betrokkenen en hun kinderen kan dit gegeven ernstige gevolgen hebben gehad.

Tenslotte kunnen de aangetoonde negatieve effecten van niet-werken wellicht ook beschouwd worden als gevolg van een negatieve factor bovenop allerlei andere negatieve factoren waarmee achtergestelde groepen in de samenleving te kampen hebben. (Langdurige) werkloosheid en arbeidsongeschiktheid kunnen opgevat worden als cumulatieve factoren die de achterstelling en isolatie van een deel van de samenleving verder vergroten.

Het is daarom van groot belang dat meer onderzoek verricht wordt naar de tweede-generatie-effecten van werkloosheid en arbeidsongeschiktheid. De oorzaken die deze negatieve effecten van werkloosheid en arbeidsongeschiktheid teweeg brengen zijn onvoldoende duidelijk en zullen aan de hand van recente gegevens inzichtelijk gemaakt moeten worden.

Betrouwbare databestanden zijn dan natuurlijk noodzakelijk. Deze bestanden kunnen gezien de kosten amper door individuele onderzoekers opgezet worden. Het CBS evenwel heeft zulke bestan-

den over schoolloopbanen in de tachtiger jaren, maar wordt gedwongen privacy-gevoelige items, zoals het al dan niet werkzoekend zijn van de ouders uit zijn publieke bestanden weg te laten. Privacy-gevoelige zaken naar buiten brengen houdt altijd een risico van manipulatie in. Als men dit wil voorkomen kan men echter een groter risico lopen: de discussies over werkloosheid concentreren zich dan op de gevolgen voor de werklozen zelf, maar verwaarlozen de generatie-effecten ervan. En het is juist door die generatie-effecten dat een tweedeling van de samenleving werkelijkheid dreigt te worden.

Verklaring schalen

cito-toets: 5-puntschaal, waarbij score 1 de laagste prestatie en score 5 de hoogste prestatie vertegenwoordigt.

schooladvies: 1=vwo, 2=havo, 3=mavo, 4=lbo.

voortgezet onderwijs: 1=hbo, 2=vwo, 3=mbo, 4=havo, 5=mavo, 6=lbo, 7=ibo.

vroegtijdig vertrek uit onderwijs: 1=geen vroegtijdig vertrek, 2=wel vroegtijdig vertrek.

ongestoorde schoolloopbaan: 1=ongestoord, 2=gestoord.

doorstroom hoger schooltype: 1=wel doorstromen, 2=niet doorstromen.

met/zonder diploma onderwijs verlaten: 1=met diploma vertrekken, 2=zonder diploma vertrekken.

Noten

* Het onderzoek werd mogelijk gemaakt door de medewerking van het Centraal Bureau voor de Statistiek, dat de data-set van het onderzoek 'Schoolloopbaan en herkomst van leerlingen in het voortgezet onderwijs' - het SMVO-bestand - via het Steinmetz-archief aan ons ter beschikking stelde. Het SVO, instituut voor Onderzoek van het Onderwijs, is opdrachtgever van het onderzoek en maakte het onderzoek financieel mogelijk.

- Vgl. Van der Veen (1986).
- 2 NRC-Handelsblad, 27 september 1986, 'Arm in een rijk land. De desintegratie van een wijk'.
 - 3 Vgl. Engbersen (1986).
 - 4 Voorbeelden hiervan zijn Maassen en De Goede (1987); en Spruit en Tazeelaar (1987).
 - 5 Eisenberg & Lazarsfeld (1938); Jahoda e.a. (1933).
 - 6 Vgl. Maassen & De Goede (1987).
 - 7 Een recenter bestand als het binnenkort waarschijnlijk vrijkomende SLVO-cohort is onbruikbaar, omdat in de publieke versie geen aparte categorie 'werkzoekend' is opgenomen; men heeft deze om reden van privacy-gevoeligheid onder gebracht bij de restcategorie 'overigen'.
 - 8 Wij hebben voor deze factoren gekozen, omdat deze ons het meest relevant leken. Uiteraard is de lijst naar hartelust uit te breiden, bijvoorbeeld met urbanisatiegraad, leeftijd moeder, aantal kinderen in het gezin, soort werk dat de moeder verricht, de maand van het jaar waarin het kind geboren is, etc.

Literatuur

- Baarda, D.B., *Schoolprestaties van kinderen van werkloze vaders*.
Utrecht, 1988
- Becker, J.W., R. Vink, *Werklozen, arbeidsongeschikten en werkenden vergeleken: eerste resultaten van een leefsituatieonderzoek uit 1982*.
Rijswijk: Sociaal en Cultureel Planbureau, 1984
- Busemann, A., G. Bahr, 'Arbeitslosigkeit und Schulleistungen', *Zeitschrift für pädagogische Psychologie*, vol. 32 (1931), pp. 417-421
- Centraal Bureau voor de Statistiek, *Schoolloopbaan en herkomst van leerlingen bij het voortgezet onderwijs, deel 2, cohort 1977, schoolkeuze*. 's-Gravenhage: Staatsuitgeverij, 1979
- Dronkers, J., 'Onderwijs en sociale ongelijkheid'. In: Van Kemenade, J.A. e.a. (red.), *Onderwijs en samenleving*. Groningen: Wolters-Noordhoff, 1986
- Eisenberg, P., P.F. Lazarsfeld, 'The psychological effects of unemployment', *Psychological Bulletin* (1938), vol. 35, pp. 358-390
- Engbersen, G., 'Inkomensverdeling en de smalle marges van de minima'. In: Schuyt, C.J.M., R. van der Veen (red.), *De verdeelde samenleving. Een inleiding in de ontwikkeling van de verzorgingsstaat*. Leiden: Stenfert Kroese, 1986
- Goor, H. van, F. Tazeelaar (red.), 'Werkloosheid', speciaal nummer van *Sociologische Gids*, jrg. 31 (1984), nr. 1
- Jahoda, M., *Employment and unemployment. A social-psychological analysis*.
Cambridge: Cambridge University Press, 1982
- Jahoda, M., P.F. Lazarsfeld, H. Zeisel, *Die Arbeitslosen von Marienthal*.

- Frankfurt: Suhrkamp Verlag, 1960 (1933)
- Jensma, F., 'Arm in een rijk land. De desintegratie van een wijk'.
NRC-Handelsblad, 27 september 1986
- Köbben, A.J.F., J.J. Godschalk, *Een tweedeling van de samenleving?*
's-Gravenhage: Staatsuitgeverij, 1985
- Maassen, G.H., M.P.M. de Goede, 'Hoe zien andere mensen werklozen en hoe zien werklozen zichzelf? Resultaten van tien jaar onderzoek over de publieke opinie'. In: Spruit, I.P., F. Tazelaar (red.), *Leven met werkloosheid*. Groningen: Wolters-Noordhoff, 1987
- Meesters, M.J., 'The early school careers of children of working and not-working parents'. In: Bakker, B.F.M. e.a. (eds.), *Social stratification and mobility in the Netherland*. Amsterdam: SISWO, 1984
- Smulders, R., 'CBS-onderzoek Schoolloopbaan en herkomst van leerlingen bij het voortgezet onderwijs'. In: Peschar, J.L. (red.), *Van achteren naar voren, achterstandsituaties in het onderwijs*. 's-Gravenhage: Staatsuitgeverij, 1979
- Sociaal en Cultureel Planbureau, *Sociaal en Cultureel Rapport*. 's-Gravenhage: Staatsuitgeverij, 1984, 1986
- Spruit, I.P., F. Tazelaar (red.), *Leven met werkloosheid*. Groningen: Wolters-Noordhoff, 1987
- Veen, R. van der, 'De ontwikkeling van de Nederlandse verzorgingsstaat'. In: Schuyt, C.J.M., R. van der Veen (red.), *De verdeelde samenleving. Een inleiding in de ontwikkeling van de Nederlandse verzorgingsstaat*. Leiden: Stenfert Kroese, 1986